
РЕЛИГИЈСКИ ПЛУРАЛИЗАМ У ЗАТВОРСКИМ УСТАНОВАМА У СРБИЈИ*

УДК 2-67:343.811(497.11)

DOI: <https://doi.org/10.22182/spm.specijal32022.7>

Оригинални научни рад

Лидија Б. Радуловић**

Филозофски факултет – Одељење за
етнологију и антропологију – Универзитет у
Београду

Сажетак

Верски плурализам у затворима у Србији анализиран је на основу наратива осуђеника. Свим осуђеницима законски су гарантоване једнаке могућности за остваривање верских права. У првом делу рада приказујем шта је учињено на обезбеђивању услова да се та права реализују. У другом делу рада, на основу наратива затвореника о представама, праксама и међусобним интеракцијама са припадницима других религија, истражујем како се верски плурализми процењују, негирају, прихватају или оспоравају.

Кључне речи: религијски плурализам, затвор, религијско искуство, верници

* Од јануара 2018. до фебруара 2020. године истраживање је обављено у Казнено-поправном заводу Пожаревац – Збела, Казнено-поправном заводу за жене – Пожаревац, Окружном затвору Београд, Специјалној затворској болници Београд. Истраживање је финансирано од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја РС, на пројекту 177018.

** Имејл-адреса ауторке: lradulov@f.bg.ac.rs.

УВОД

Овај рад је резултат ширих истраживања религијског живота осуђеника који се налазе на издржавању затворске казне, пажња је посвећена питању религијског плурализма – како се он огледа у свакодневном животу затвореника различите религијске оријентације; како се у једној плуралистичкој средини, као што је затворска соба или затворска установа, одвија суживот затвореника различитих верских опредељења. У буквалном смислу они су принуђени да живе једни поред „других“ и са тим „другим“ деле заједнички простор, ваздух, тоалет, на изванредан начин и време. На једном месту концентрисане су различите судбине – углавном несрећне, погледи на свет – углавном специфични често са искривљеном сликом, вредности и норме – ван званичне културе, а све то скупа чини заједнички именован већине затвореника без обзира на религијску опредељеност.

Поред многобројних дефиниција плурализма и посебно религијског плурализма, операционализоваћу дефиниције које је дао Глобални центар за плурализам (Global Centre for Pluralism). Уопштено, „плурализам је етика поштовања која вреднује људску разноликост без обзира на културне разлике“. Плурализам подразумева неколико нивоа – појединачне изборе, колективне компромисе и узајамне обавезе на путу ка миру, стабилности и људском развоју. Религијски плурализам је процес у којем се поштују верске различитости као јавно добро, а свим грађанима су пружене једнаке могућности за остваривање верских права и обавеза (Global Centre for Pluralism 2012).

Бергер (*Berger*) сматра да модерност нужно производи процес плурализације, ситуацију у којој све више људи живи у „окружењу конкурентских уверења, вредности и начина живота“ (Berger 2012, 313). Религијски плурализам је социјална ситуација у којој „коезистирају људи различитих расних, етничких или религијских група, погледа на свет и принципа, „у истом друштву у условима грађанског мира“ (Berger 2014, 348). Дакле, кључно је да су људи у међусобној интеракцији, да живе једни са другим, а не само једно поред другог (Radulović 2019, 146).

Џејмс Бекфорд (*James Beckford*), иначе познат по томе што је написао прву књигу о религији у затвору, сматра да се термин „верски плурализам може односити на четири различита поља у политичком и правном контексту. 1) различитост религија; 2) постоји став о позитивној вредности верске разноликости; 3) постоје

закони, оквири, јавне политике и различите социјалне праксе које би требало да регулишу и олакшају верску разноликост; 4) свакодневне интеракције између појединаца и група које се могу идентификовати као религиозне (Beckford 2014, 16). Верски плурализам у затворима у Србији посматраћу управо кроз ова четири поља – осуђеници се опредељују за припадност различитим религијама; иако су најбројнији конфесионално православни осуђеници, у Србији се верски плурализам позитивно вреднује, што је нормативно преточено у јавне политике и законске оквири који важе за све грађане, па и оне који се налазе у Казнено-поправним заводима (како се још увек назива већина затвора у Србији). И на крају, чему придајем посебан значај, у свакодневном животу затвореници међусобно интерагују непосредно суочени са „другим“ и „другачијим“ верским светоназором, њихови ставови, вредности и норме, њихова проживљена искуства биће анализирана у посебном делу рада.

Како изгледа живот у затвору није могуће истраживати антрополошким методама директног боравка и посматрања на терену међу затвореницима. Једино је било могуће кроз наративе осуђеника укључити се посредно у њихов свет, разумети како га они доживљавају, којим стратегијама прибегавају да би се прилагодили животу у затвору, какви су међусобни односи и како заступају и чувају свој интегритет и интересе.¹ Наратив је, поред многобројних значења и начина на које се користи у друштвеним наукама, у овом раду употребљен као форма у којој је смештен истраживачки податак, у смислу „прозаичног дискурса“, односно, текстова који се састоје из реченица повезаних у кохерентну изјаву, као и у форми прича којима се изражава проживљено искуство, ставови и вредности. Испитаници који су попуњавали упитник са отвореним одговорима такође су дали податке у наративном облику, у појединим случајевима радило се о исцрпним одговорима или допунама које су остављали на маргинама или посебној страни празног папира која је томе и била намењена. Транскрипције интервјуа чине другу врсту наративних података, у форми прича које говоре о искуствима испитаника везаним за религијски плурализам.

1 Испитаници су се добровољно пријављивали да учествују у истраживању. Замолила сам васпитаче да им објасне и пробају да мотивишу осуђенике будући да ми није било дозвољено да улазим у павиљоне где су иначе смештени. Сугерисала сам да су ми потребни испитаници различите старости, образовања, починиоци различитих кривичних дела и осуђеници који су осуђени на различиту дужину казне. У другој фази истраживања инсистирала сам да то буду религиозни осуђеници, припадници различитих религија.

РАЗЛИЧИТОСТ РЕЛИГИЈА

Не постоје статистички подаци о конфесионалној припадности затвореника јер као секуларна држава Србија је Уставом загарантовала право слободе вероисповести, као и право да се грађани о својим верским уверењима, уколико желе, не изјашњавају. Уставом је загарантована једнакост људи свих вероисповести, па ни у условима проглашења ванредног или ратног стања није допуштено било какво разликовање или подвајање људи на основу вере. Иста права односе се и на осуђенике на издржавању казне затвора или на људе који се налазе у притвору у процесу истраге. Законом о извршењу кривичних санкција прописано је који подаци се уносе у евиденцију и главну књигу, чланом 9. наглашено је да се у главну књигу уписује националност и верска припадност само уколико лице жели да се изјасни (*Zakon o izvršenju krivičnih sankcija* 2019). Завод за Статистику Републике Србије региструје податке о националној припадности, и то свих осуђених лица сврставајући их у групе кривичних дела на основу пола и националности, али из наведених разлога нема података о верској припадности. Тако је у 2017. години највише осуђених лица било српске националности 12638, од тога 1119 жена, по броју осуђених затим следе припадници ромске популације 517, од тога 46 жена, припадници албанске популације 315 од тога 4 жене, муслиманске националне припадности 61, од тога 6 жена, мађарске 59 осуђеника од тога 4 жене, црногорске 8 – ниједна жена, преко 20 000 осуђених се није изјаснило, сврстани су у категорију „остали“ или „непознато“. Сличан однос је и у затворској популацији, разумљиво, највише је припадника српске националности а одмах затим ромске. Осуђених пунолетних лица којима је изречена кривична санкција затворске казне 2017. године било је 8 220, највише осуђеника у затворима у Србији, у последњих 10 година било је 2014. године – 11 204 (*Republički zavod za statistiku* 2018).

За потребе ширег истраживања интервјуисано је 55 испитаника/ца и то: 25 испитаница из Казнено поправног завода за жене у Пожаревцу и Специјалне затворске болнице у Београду, 30 испитаника (из Окружног затвора у Београду, Специјалне затворске болнице и Казнено поправног завода Забела), упитник је попунило 152 затвореника (од тога 45 затвореница). Испитаници других националности у мањем броју су пристајали на учешће у истраживању, као и у општој популацији најбројнији су осуђеници православне вероисповести 88.82%, католичке 1.32%, протестантске

1.97%, исламске заједнице 1.97%, Јевреја 0.66%, будизма 0.66%, хиндуизам 0.66%, док 5.92% не припада ни једној институционалној религији. Резултати овог истраживања помогли су ми да разумем како се одвија религијски живот осуђеника, а имајући то у виду у овом раду покушаћу да одговорим на питање – које су одлике религијског плурализма на институционалном и индивидуалном нивоу.

РЕЛИГИЈСКИ ПЛУРАЛИЗАМ ПРЕТОЧЕН У ЗАКОНЕ И ПРАВИЛНИКЕ

Пре петнаестак година започео је процес акомодације религијских садржаја у државне институције као што су болнице и затвори. Готово све веће болнице у Србији имају капелице, најчешће најближе улазу, уређене по угледу на православне цркве, осликане иконама и опремљене потребним црквеним мобилијаром. У већини затвора опремљене су посебне просторије и служе као капеле, док су у неколико затвора у Србији изграђене мање цркве – у Окружном затвору у Београду од 2014. године постоји просторија унутар затвора преуређена по свим стандардима уређења црквеног ентеријера искључиво из донација, без финансијског учешћа Државе и СПЦ. Црква у Окружном затвору у Новом Саду, изграђена 2003. године; црква у Окружном затвору у Нишу реновирана је 2015. године, такође од донација и радом самих затвореника. У Сремској Митровици затворска црква из 1893. године након Другог светског рата претворена је у Дом културе, да би се од 2000. године један део преуредио поново у цркву. Од 2010. године у затвору у Нишу на иницијативу Исламске заједнице уређена је соба за молитву.

Овде се покреће основно питање о унисоном пружању верских права за најбројнију популацију православне вероисповести, мада у појединим затворима ове објекте користе и верници других вероисповести, поставља се питање односа државе према различитим вероисповестима, односно, мањинским религијама. Православље, као једна од званичних религија у Србији, је по броју професионално припадајућих становника добила привилеговани статус и у затворима. Како је законски регулисано остваривање верских права у затворима?

Верска права осуђених лица у Србији ближе одређује *Закон о извршењу кривичних санкција* (ЗИКС), чланом 125. који се односи на верска права и подразумева право: „1) на верски обред; 2) да држи и чита верску литературу; 3) да га посети свештено лице

или други верски службеник“ (Zakon o izvršenju krivičnih sankcija 2019, čl. 125). Следећи навод овог закона пренет је и садржан и у *Правилник-у о кућном реду казнено-поправних завода и окружних затвора* који чланом 44 прописује или преписује из ЗИКС члан 125. „Ако у заводу постоји довољан број осуђених исте вероисповести, на њихов захтев, управник завода ће дозволити свештеном лицу или другом верском службенику те вероисповести да их редовно посећује или да у заводу има редовну службу или наставу“ (Pravilnik o kućnom redu kazнено-popravnih zavoda i okružnih zatvora 2014, čl. 44). Очекивало би се да Правилник прецизније дефинише шта значи „довољан број“. Закон предвиђа да осуђено лице слободно одлучује да ли да присуствује верском обреду или посети свештеног лица или другог верског службеника. Такође, одређује да се верски обред обавља у посебној, прикладној просторији завода. „Време, трајање и начин коришћења верских права уређује се прописом о кућном реду завода“ каже се у члану 125. *Закон ИКС (Zakon o izvršenju krivičnih sankcija 2019, čl. 125)*. У *Правилнику о кућном реду казнено-поправних завода и окружних затвора* у члану 50, предвиђа да осуђени „има право да га једном месечно посети свештено лице“ (Pravilnik o kućnom redu Kazнено-popravnih zavoda i okružnih zatvora 2010, čl. 50). Видимо да је у каснијим верзијама Правилника ово преиначено у „једном недељно“. У Правилнику из 2010. године члан 50. став 3. прописује да „Завод обезбеђује посебну просторију прикладну за верске обреде, верску наставу и посете свештених лица различитих вероисповести“ (Pravilnik o kućnom redu kazнено-popravnih zavoda i okružnih zatvora 2010, čl. 50, st. 3). Ова одредба не постоји у Правилнику из 2014. и тренутно важећем из 2016. године, а разлог томе би требало тражити у неусловним објектима у којима су смештени заводи у многим градовима² (у Србији постоји 29 затвора различитог типа) (Pravilnik o kućnom redu kazнено-popravnih zavoda i okružnih zatvora 2014). Члан 33. се односи на исхрану у затвору и између осталог предвиђа да се „осуђеном се у складу са Законом, обезбеђује исхрана водећи рачуна о његовим верским уверењима, а према могућностима завода“ (Pravilnik o kućnom redu kazнено-popravnih zavoda i okružnih zatvora 2014, čl. 33).

2 Ограничени смештајни капацитети у многим затворима и недостатак просторија препрека су поштовању овог става Закона, тако је волшебено нестао из једне од верзија. Као један од најзначајнијих проблема на светском нивоу последњих 40 година, појављује се раст затворске популације што доводи до пренасељености затворских установа које су у Србији иначе у веома лошем стању, често и неусловне за нормалан и достојанствен живот и рад не само осуђеника већ и запослених. Европске организације су протеклих година пратиле спровођење реформи и посебну пажњу су посветиле пренасељености затвора, упозоравале на нехумане хигијенске и смештајне услове.

У складу са *Универзалном декларацијом о људским правима* на овај начин формулисана правна концепција религије је индивидуална (*Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima 1948*). Видимо дакле, да појединац има право да затражи посету свештеног лица или верског службеника једном недељно. У пракси ово право, на основу изјава осуђеника, интервјуисаних свештеника као и начелника за третман, осуђеници углавном и не користе. Међутим, уколико постоји већи број осуђених лица исте вероисповести, на њихов захтев, управник завода је дужан да дозволи редовне посете, службу или верску наставу. Дакле, Правилник не прецизира колики је „довољан број“, нити које су обавезе управника завода у пружању институционалне подршке. Правила су веома општа и недовољно прецизна, не постоје системска решења за вернике различитих вероисповести и њихове различите и специфичне религијске праксе, с друге стране подразумева се конфесионална припадност верским заједницама и црквама, и то само уколико постоји „одређени број верника исте вероисповести“. Дакле, искључени су верници мањинских религија као и верници појединих верских организација које нису успеле да регулишу свој статус на основу *Закона о црквама и верским заједницама*, као и индивидуални верници који не прихватају припадност било којој цркви или религијској организацији а којих у овом истраживању има више од 5% (*Закон о crkvama i verskim zajednicama 2006*). Однос према религији зависи свакако од личних преференција и мотивације затвореника али важан фактор је обезбеђивање структурних услова и окружења у којем је могуће да затвореници промене свој однос према вери или ако су већ били религиозни добију институционалну подршку.

Од 2013. године када је одржан семинар за свештенослужитеље свих цркава и верских заједница који обилазе осуђена и притворена лица у казним заводима у Србији, није се много напредовало у реализацији остваривања верских права за све верске заједнице (*Fondacija Konrad Adenauer 2013*). Истина, формално је задовољен законски оквир по којем управе затвора имају обавезу да на захтев осуђеника позову свештеника или верског службеника било које вероисповести признате у Србији. Међутим, и данас важи закључак Јереја Глигорија Марковића, координатора свештенослужитеља у затворима: „Непостојање системског решења у области деловања свештенослужитеља при установама овог типа води бројним манипулацијама, захваљујући којима верници не могу да осете

духовну бригу Цркве према њима“ (Fondacija Konrad Adenauer 2013).³

Религијски плурализам формално постоји на институционалном нивоу, закони гарантују право осуђеницима на слободу вероисповести али, показало се, присутност религијских институција у затворима је процес који се одвија веома споро и површно. Системско решење о начину организације још увек не постоји ни за православне вернике, како се чини, црквене активности унутар зидина затвора остављене су личном ентузијазму православних свештеника. Свештеници других хришћанских конфесија долазе на индивидуални позив затвореника, они сами сведоче да се ретко неко усуди да затражи посету свештеника. Католички свештеник је пре десетак година посетио затворенице у женском затвору у Пожаревцу, Забелу су посећивали и Јеховини сведоци пар пута, а након тога слали су пакете затвореницима који су показали интересовање приликом њихове посете.

Исламска заједница је тек девет година након што је установљен начин реализације свештеничке бриге и присутности за СПЦ, добила сагласност Управе за извршење кривичних санкција, тачније, средином 2019. године, како сведочи координатор Исламске заједнице Елдин Ашћерић. Међутим, осим повремених обилазака затвора у току 2010. године, са реализацијом и организацијом верске праксе Исламске заједнице још се није започело. Координатор именован од стране Управе за извршење кривичних санкција, у интервјуу 2018. године, потврдио је незаинтересованост муслиманске верске заједнице да обезбеди верску праксу у затворима, али и политичке проблеме између различитих исламских заједница на овим просторима.

Српска православна црква, дакле, као најрепрезентативнија верска организација једина има капеле и цркве у затворима. У Нишком затвору одређене су посебне просторије за молитву муслиманских верника. Међутим, у Забели се муслимански верници моле у својим собама и, колико сам успела да сазнам од службе за третман, и не користе право да позову имама.

3 Јереј Глигорије Марковић именован је од стране Српске православне цркве и Управе за извршење кривичних санкција за координатора свих свештенослужитеља у Србији.

ВЕРСКИ ПЛУРАЛИЗАМ НА „ДЕЛУ“⁴

Индивидуално искуство вере у затворима постојало је и пре институционалног увођења свештеника и права на испољавање и практиковање вере, и даље је перципирано као део приватности и не зависи од тога да ли је верска слобода прокламована и законски уређена. Улазак свештеника и верских службеника у затворе довео је до веће видљивости религије, тамо где постоје литургијски услови да затвореници партиципирају у верским ритуалима, али, као и у општој популацији не нужно и до веће религиозности затвореника. Процес институционализације религије у затворима је постепен и сложен.

Вратила бих се актерима са почетка приче, осуђеницима са разноврсним верским погледом на свет, који у томе траже и можда проналазе смисао и одговоре како проживети и преживети затворске дане, како делити са „другима“ и „другачијима“ заједнички простор и искуства. У овом делу рада посветићу пажњу представама, праксама и међусобним интеракцијама у којима се верски плурализми⁵ процењују, негирају, прихватају или оспоравају (видети: Beckford and Gilliat 1998). Већина затвореника није упозната или не придаје значај томе да ли су институционално и законски признате поједине верске групе, за њих је значајна чињеница да су са тим осуђеницима у свакодневној интеракцији. Од искуства међусобног односа зависиће на који начин ће перципирати разлике и поставити границе, да ли ће се отворити ка упознавању и разумевању, бити равнодушни или спремни на сукоб и дискриминацију (Vessli 2016, 145).

Покушаћу да преиспитам бар неке од фактора који отежавају или подржавају религијски плурализам, а један од отежавајућих су свакако генерализације и стереотипне представе о осуђеницима и то чешће међу православним и нерелигиозним осуђеницима. Будући да је затвор специфична установа у којој се све интензивније доживљава него у „спољном свету“, религијски плурализам у овом случају могао би да обухвати и међусобне односе припадника православне религије али различитог односа према вери, као и однос секуларних осуђеника према верницима. Како секуларни и верници међусобно вреднују културне разлике будући да се оне неминовно појављују између осуђеника који имају различит однос према религији?

4 Асоцијација на најчешће коришћену реч у затворима – у затворском колоквијалном говору се термин „дело“ користи као скраћена верзија за „кривично дело“.

5 Бекфорд предлаже да би због разноликости плурализма и варијација у значењима било правилније користити термин у множини - „плурализми“ (Beckford 2014, 16).

Командири и васпитачи су ме у неформалним разговорима често упозоравали да су поједини осуђеници манипулативни и да желе да се представе у што бољем светлу. Ништа ново, то је познато социолошко и антрополошко начело о којем је говорио и Гофман (*Goffman*), а важи једнако и за „људе на слободи“, појединац управља утисцима о себи играјући различите улоге (*Goffman* 2000). Међу самим осуђеницима, али и међу запосленима у различитим затворским службама, често се може чути да је религиозност и верски идентитет осуђеника неспојив са њиховим начином живота и хришћанским вредностима те да је њихова религиозност неискрена и лажна. „Мало је искрених верника“, „то ти је кад се криминалац сети крста и три прста“, речи су осуђеника који каже да није религиозан али поштује традицију и изјашњава се као православац.

„Колико видим у затвору су скоро сви „религиозни“. Једна је та религиозност која се доказује тетовираним крстовима, манастирима, Исусом... сигуран сам да ту нема ни трунке искренности“ (упитник, испитаник 53 године).

Поједини осуђеници на различите начине калкулишу и манипулишу у остваривању својих циљева, на пример, лакшем долажењу до „тачкица“ које им омогућавају напредовање у третману и прелазак из затвореног у полуотворено и отворено одељење затвора, стицању различитих привилегија као што су број посета, број пакета или радно место. У том смислу службеници третмана процењују и однос већине осуђеника који се представљају као верници и пријављују се за разговор са свештеником, на пример, „од њих девет оду на разговор њих четири, а вама се жале када свештеник не долази у току лета“ (васпитачица у Казнено-поправном заводу за жене у Пожаревцу). Једна затвореница тврди „жене иду да виде свештеника и попричају са њим, само да се прошетају и виде мушко....леп човек“. У негативној процени религиозности осуђеница посебно предњаче нерелигиозне осуђенице, не верују да вера може да промени особу која није искрено религиозна, „у затвору је као религиозна, а када добије излаз у град и не оде у цркву“. Главни аргумент је велика стопа рецидивизма и поврата у затвор „јер када изађу на затворску капију забораве на Бога“.⁶

„Из радозналости сам читала о вери и заинтересовала ме је са те стране, поштујем и свештенике и људе који су верници што се каже са душом, али од када сам дошла овде нагледала сам се свега

6 Беки (*Bessi*) објашњава да се у затворима религија доживљава интензивније, на то утичу искуство кризе и преовлађујуће структуре, док се након изласка на слободу осуђеници суочавају са спољним светом у којем је, по правилу, верски оквир много лабавији (*Bessi* 2016, 148).

и свачега и постала сам невиђени циник по питању вере. Ја овде видим спрдачину са вером – носиш крст, а дрогираш се“ (Милена, 45 година).

У женском затвору од скоро 300 осуђеница само њих неколико се заиста посветило вери, очекују да се та слика промени када добију капелу у коју би могле да одлазе да се помоле у миру и запале свећу. У време истраживања све до 2020. године Казнено поправни завод за жене је био једини већи затвор који није имао капелу или цркву, свештеник је разговоре са верницама обављао у просторији која се зове „Везерај“ и намењена је слободним активностима затвореница.

Изразито посвећена верница у почетку је наилазила на исмејавање, ругање и критике, називали су је „богомолка“, поред тога „једна жена је правила неслане шале када сам требала да идем на разговор са свештеником..... Људима не можеш ни хлебом уста да затвориш – само пусти“, каже испитаница (Хана, 45 година).

У затвору у Забели постоји група посвећених верника (њих петнаестак) окупљена око најактивнијег осуђеника Марка који свакодневно води групну молитву у затворској капели. У једном од репрезентативних цитата у интервјуу каже:

„Једна од највећих заблуда је та демонска обмана да је за све касно да нема назад, ја то чујем и од других људи, да не можемо да се променимо пола људи који мене знају мисле да је то нека маска да је то фора, да сам сада тако религиозан неки мисле да сам полудео, али неки људи који су ми пријатељи и моја деца су осетили квалитативну промену“ (Марко, 57 година).

Задовољавање потреба које су усмерене на неке облике духовности или религиозности у затвору постају флуидније, иако се прилагођавају посебним условима живота, управо та несигурност и нестабилност које изазива лишавање слободе исказује се или задовољава кроз потрагу за религијским идентитетом. Специфичност затвора је и у томе што се осуђеници, посвећени вери и духовности, на тај начин издвајају из проблематичних затворских кланова и група, и штите од конфликтних ситуација које се свакодневно догађају у међуљудским односима.

„Чуварима нисмо ми проблем већ они кланови који се формирају, дрога и телефони који се уносе, ми смо одвојени од таквих кланова, то се раздвоји као вино и вода, ја више не могу са њима да се дружим иако их све знам. Многе сама упознао у разним ситуацијама и уважавамо се, али се не дружимо, ја никога не потцењујем ...има ситних провокација због наше верепар њих ми је рекло да сам полудео, можда се иза леђа смеју али ме то не

дотиче... али то је довело до саме селекције јер ми не можемо више заједно“ (Марко, 57 година).

Процес присвајања верског идентитета и изградње верског живота у затворима је индивидуализован, посебно тамо где нема институционално организоване присутности цркве. У последњих десетак година подршка верских организација и цркава, у већини затвора у Србији, као што је више пута поменуто, често је недовољна, неблаговремена и нередовна⁷, осуђеници су принуђени да прибегавају конструисању сопствене духовности и верским праксама које прилагођавају затворским условима. Видели смо да „духовно исцељење“ осуђеника посвећених вери од стране „заједнице“ у којој живе најчешће наилази на неодобравање и исмевање. Међутим, од стране појединих осуђеника је признато и цењено, у том смислу, посвећеницима се приписује улога ритуалног посредника који ће компензовати недостатак формалног посредника између Бога и људи. Поменула сам да такву улогу има Марко, док Хану друге осуђенице моле да њихове чланове породице помене у молитви посебно ако се налазе у неким тешким или преломним животним ситуацијама. Дакле, у процесу изградње верског индивидуализма управо они појединци који су најдаље отишли у „духовном узрастању“, временом постају и сурогат свештеници који преузимају неке од функција, моле се у име оних осуђеника који нису развили индивидуалне праксе, тумаче верске текстове и слично.

Индивидуализација религијског живота у затворима је присутна али не искључује потребе које могу да се задовоље и кроз институционалне облике религијске праксе, пре свега литургију, која је посебно важна за православне вернике. Положај затвореника, њихово место у друштвеној структури као „отпадника“ од друштва, криминална структура која представља препреку за рехабилитацију, само су неки од разлога због којих се осуђеници окрећу или бирају верски индивидуализам. Како успевају да помире и учине кохерентним различите идентитете, како оне додељене, „приписане“ тако и оне инхерентно личне и искуствене од којих је један верски идентитет? У великом броју случајева тако што прикривају посвећеност вери, моле се пре спавања да нико не зна, довољна им је лична комуникација са Богом и труде се да о томе ни са ким не разговарају. Религијски индивидуализам је у многим случајевима стратегија за самоприхватање сопственог идентитета

7 То не важи за Окружни затвор у Београду у којем свештеник Глигорије Марковић на недељном нивоу држи по неколико литургија – за затворенике из притвора, из Окружног затвора и Затворске болнице.

у ситуацији када су други идентитети на „чекању“, затвореници су често остављени од стране породице, пријатеља и других заједница којима су припадали.

Упитани о религијској разноликости у затвору и односу према верницима различитих религија већински православни верници и поштоваоци традиције, као што је и очекивано, нису дали униформне одговоре. Било би погрешно да све оне који су се изјаснили као припадници бројније православне конфесије третирамо на исти начин јер и међу њима постоје велике разлике. Један посвећени православни верник има више тога заједничког са посвећеним исламским верником, него са поштоваоцем православља као културне традиције, док исти има више додирних карактеристика са затвореницима који нису религиозни него са православним посвећеним верником. У интервјуима испитаници су се углавном декларативно изражавали о толеранцији према осуђеницима других религија, најчешће су користили синтагму „поштујем све религије“, поједини православни верници истицали су да у затвору више читају о другим религијама како би их боље упознали и разумели; углавном негирају да долази до дискриминације или сукоба по религијској основи са припадницима других вера.

Осуђеници који су се изјаснили као поштоваоци верске традиције мање су склони индивидуалистичком односу према религији, чешће преферирају учешће у заједници, поједини наглашавају срж православља а то је саборност, заједништво у вери и присуство у цркви, уз то обично иде етничка припадност, мање или више наглашена код појединих затвореника. Међу њима има и оних који нису религиозни, нису сигурни да ли верују или не, или из конформизма поштују „само обичаје“. Индивидуализам у верском приступу је очекиван и присутан у затворима с обзиром да не постоји институционална подршка или је недовољна у облику у којем је уведена.

Религијски плурализам, како је приметио Бекфорд, ограничен је на „прихватљиве“ групе, посебно у затворима, а међуверски дијалог никада није отворен за све потенцијалне учеснике (Beckford 2014, 22). У том смислу и у затворима у Србији алтернативни религијски концепти остају ван нормативног оквира. Њихово постојање међу, истина, мањим бројем осуђеника не можемо да занемаримо јер доприносе верској разноликости као део религијског пејзажа невидљив за законску регулативу али итекако видљив за остале затворенике. Лични религиозни наративи осуђеника који практикују алтернативне религијске концепте, пре свега хиндуистичке концепте,

јогу и медитацију, упућује на специфичне облике духовне потраге. Алтернативни религијски дискурси, анализирани на основу личних наратива, указују на потрагу за духовношћу али и конструисање верског идентитета који се супротставља доминантном православљу у средини која нема разумевања за „друге“ и „другачије“. Осуђеник Илија важи за гуруа, окупља неколико затвореника који желе да вежбају и да „раде на себи“:

„Ко хоће да дође ја никоме не браним, седимо, ја им причам... оно што сам саветовао је да раде вежбе, докле су стигли шта се дешава какви су процеси. Радимо менталне вежбе...неки раде физичке а ја сам им показао дисање. Чим кренем о апсолутној слободи, да си ти сам крив за оно што ти се догађа, одмах его излеће и ударим тамо где их највише боли“ (Илија, 60 година).

Како кажу поједини „јогини“, њих нико не схвата озбиљно ни затвореници ни Управа, имају слободу да се окупљају, није им потребна посебна просторија, „радимо где год нам је дозвољено да боравимо у групи“.

Међурелигијски односи у затвору најчешће нису директан извор сукоба, дискриминације или нетрпељивости међу затвореницима. Уколико до тога и дође, чешће се као проблем наводи различита национална припадност а не религија. Међутим, како се на овим просторима, Србије и бивше Југославије, национална припадност обично поистовећује са религијском могао би се стећи погрешан утисак. Много је разлога у затворима који осуђеницима постају важнији од међурелигијских различитости, пре ће до сукоба доћи око цигарета, кафе, међуклановских размирица него из верских разлога. Верска припадност је у том контексту слабији маркер за постављање граница и груписања која се одвијају чешће на основу кривичног дела, криминалне прошлости, финансијског иметка у затвору и слично.

Религијски плурализам у затворима праћен је низом проблема, већина проблема није узрокована религијом али догађа се да се верска различитост, како каже један затвореник, „потегне као последњи аргумент“ у расправама међу осуђеницима. Илустративан пример је наратив осуђеника Давида који се у затвору „окренуо вери“ и сада поштује и осуђенике других вера, посебно вернике исламске заједнице са којима је некада долазио у конфликтне ситуације.

„Овде имате људе који не верују и атеиста и муслимана, улази се у полемику, знате да смо старији од ислама и да су они све преписалидолази до свађа јер они тврде....ако су људи из Новог Пазара, Срби који су примили муслиманску веру и ви их убеђујете у

оно што знате, а они тврде да су они Турци који су остали ту њихови преци и ви њима то објасните јер немају шта да вам одговоре. ретко ко познаје Куран, а ја сам се и тиме мало бавио читао сам и то....Тукли смо се са њима око тих верских питања, ја им кажем оно што сам читао и што је истина, ја му све објасним о хришћанству а они који су као прави верници ислама и њимаја тада нисам био толерантан јер сам то много јако прихватао и када се започне прича о Алаху ја одмах браним оно што знам“ (Давид, 32 године).

Један број православних верника, изразито посвећених религији, сматра да је могуће живети са верницима других религија, те да је потребно показати разумевање и поштовање. Они деле приче о вери и вредностима, и сматрају да је могућ међурелигијски дијалог у специфичном затворском окружењу. Религијско искуство је за њих поље на којем би се дијалог одвијао неометано, а искуство вере може да буде платформа која би превазишла посебности верских традиција базирајући се на ономе што им је заједничко. Међусобно разумевање темељи се на поштовању напора и доследности које верник било које вере улаже у посвећеност молитви и другим религијским праксама. Не само да деле заједничко искуство одузимања слободе већ имају и исте потребе за проналажењем смисла живота.

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

Ресоцијализација је један од циљева затворске казне, други је кажњавање преступника за учињено кривично дело. О концепту ресоцијализације, као важном аспекту реформисања затворског система, у стручној јавности западних земаља, па и у Србији, расправља се деценијама (почев од седамдесетих година XX века), пре свега, истиче се неуспешност овог концепта у смањењу стопе криминалитета и рецидивизма (Пилић 2015, 304). Питање неуспешности корективних затворских третмана је свакако сложено и условљено различитим факторима. Концепт ресоцијализације и учинка различитих корективних третмана није свакако тема овог рада, али у контексту тезе о значају систематски организованих програма и решења за укључивање религије, ресоцијализација и рехабилитација би посебно допринеле и развоју верског плурализма. Наиме, с једне стране, знања о религији/ма би на адекватан начин могла да се укључе у образовне програме, с друге стране, систематски организованије учешће различитих верских организација у задовољењу потреба религиозних осуђеника, допринело би међусобном разумевању и заједничким интересима. Познато је

да су верски програми рехабилитације затвореника најстарији, да и данас постоје као званични програми у многих затворима у Европи и Америци. Истраживања су показала да религија утиче позитивно на осуђенике, да посвећеност религијском животу у одређеним затворима може да доведе до рехабилитације, програми имају утицаја на прилагођавање осуђеника животу у затвору као и на рецидивизам, показало се и да су осуђеници мање долазили у конфликтне ситуације у затвору (Johnson et al 1997; Clear and Sumter 2002; Adler et al 2008). У том смислу, верски програми би позитивно допринели религијском плурализму, толеранцији, већем уважавању и суживоту у којем припадници различитих религија живе једни са другима а не једни поред других.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Adler, Joanna, Jonathan Burnside, Nancy Loucks, and Viki Tendayi. 2008. "Measuring Religion in Prisons: Offenders Beliefs and Attitudes.", *Journal of Forensic Psychology Practice*, 8 (2): 130–149.
- Becci, Irene. 2016. *Imprisoned Religion: Transformations of Religion during and after Imprisonment in Eastern Germany*. New York: Routledge.
- Beckford, James, and Sophie Gilliat. 1998. *Religion in Prison: Equal Rites in a Multi-Faith Society*. New York: Cambridge University Press.
- Beckford, James. 2014. "Re-Thinking religious Pluralism.", In *Religious Pluralism: Framing Religious Diversity in the Contemporary World*, eds. Giuseppe Giordan and Enzo Pace, 15–29. Heidelberg: Springer.
- Berger, Peter L. 2012. "Further Thoughts on Religion and Modernity.", *Society* 49 (4): 313–316.
- Berger, Peter. L. 2014. *The Many Altars of Modernity: Toward a Paradigm for Religion in a Pluralist Age*. Boston, Berlin: de Gruyter.
- Clear, Todd, and Melvina Sumter. 2002. "Prisoners, Prison, and Religion: Religion and Adjustment to Prison." In *Religion, the Community, and the Rehabilitation of Criminal Offenders*, ed. Thomas O'Connor, 127–159. New York and London: Routledge.
- Fondacija Konrad Adenauer. 2013. „Ostvarivanje verskih prava lica lišenih slobode: (osuđenih i pritvorenih lica) u Republici Srbiji.“. Poslednji put pristupljeno 21. 04. 2021. <https://www.kas.de/en/web/serbien/veranstaltungen/detail/-/content/ostvarivanje-verskih-prava-lica-lisenih-slobodehttps://www.kas.de/en/web/serbien/>

- veranstaltungen/detail/-/content/ostvarivanje-verskih-prava-licialisenih-slobode.
- Global Centre for Pluralism. 2012. "Defining Pluralism." Last accessed on 21.4.2021. https://www.pluralism.ca/wp-content/uploads/2017/10/defining_pluralism_EN.pdfhttps://www.pluralism.ca/wp-content/uploads/2017/10/defining_pluralism_EN.pdf
- Goffman, Erving. 2000. *Kako se predstavljamo u svakodnevnom životu*. Beograd: Geopoetika.
- Илијић, Лјепосава. 2015. "Затvorska kazna i resocijalizacija – faktori ne/uspješnosti.", U *Kriminal i društvo Srbije: izazovi društvene dezintegracije, društvene regulacije i očuvanja životne sredine*, urs. Marina Hughson i Zoran Stevanović, 303–315. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Johnson, Byron, David Larson, and Timothy Pitts. 1997. "Religious programs, institutional adjustment, and recidivism among former inmates in prison fellowship programs.", *Justice Quarterly*, 14 (1):145–166.
- Pravilnik o kućnom redu kazneno-popravnih zavoda i okružnih zatvora, „Službeni glasnik Republike Srbije”, br. 110/2014 i 79/2016.
- Pravilnik o kućnom redu kazneno-popravnih zavoda i okružnih zatvora, „Službeni glasnik Republike Srbije”, br. 72/2010 i 6/2012.
- Radulović, Lidija. 2019. „Piter L. Berger: U potrazi za smislom i značenjem religije.” *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 67 (1): 135–150.
- Republički zavod za statistiku. 2018. Saopštenje br. 193. „Statistika pravosuđa: Punoletni učinioci krivičnih dela, 2017.“
- Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima. 1948. Poslednji pristup mart 2021. godine. <https://www.bgcentar.org.rs/bgcentar/wp-content/2013/02/Univerzalna-deklaracija-o-ljudskim-pravilma-1948.pdf>
- Zakon o crkvama i verskim zajednicama [ZCVZ] „Službeni glasnik Republike Srbije”, br. 36/2006.
- Zakon o izvršenju krivičnih sankcija [ZIKS] „Službeni glasnik Republike Srbije”, br. 55/2014 i 35/2019.

Lidija B. Radulović*

Faculty of Philosophy – Department of Ethnology and
Anthropology – University of Belgrade

RELIGIOUS PLURALISMS IN PRISONS IN SERBIA

Resume

Religious pluralism at Serbian prisons has been analysed according to the narratives of the imprisoned people. All of the convicts were guaranteed equal opportunities in practicing their religion of choice. In the first chapter of this article is demonstrated what has been done in ensuring these religious rights and conditions so those rights are fulfilled. In the second chapter of my article I inquire how religious pluralism has been denied, accepted, disputed and evaluated in practice, according to the account and narratives of convicts.

Keywords: religious pluralism, prison, religious experience, believers

* E-mail address: lradulov@f.bg.ac.rs.

** Овај рад је примљен 24. јуна 2021. године, а прихваћен на састанку Редакције 9. јуна 2022. године.